

Роман КИСЕЛЬОВ

Пропозиції щодо передачі тексту кириличних видань при їх бібліографічному опрацюванні

У статті викладено засади передачі тексту кириличних видань, які використовуються у практичній роботі відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ. Пропонована практична методика застосовується, зокрема, для передачі назв стародруків за титульним аркушем при створенні карткових каталогів, а також при підготовці друкованих каталогів облікового характеру.

Найкращим способом передачі тексту пам'яток є, без сумніву, якнайточніше відтворення графічних особливостей пам'ятки з метою збереження усіх рис її мови і графіки. Для цього науковці розробили ряд правил та методичних рекомендацій*, якими доречно користуватися при передачі тексту назв і титулів у наукових каталогах тощо.

Проте для повсякденних бібліотечно-бібліографічних потреб ці правила не можна застосувати, передусім, з двох причин: а) у них не враховано необхідності уніфікації описів для формування каталогів, і текст, переданий згідно з цими правилами, викликає серйозні ускладнення при абетковій обробці; б) не всі технічні засоби, що використовуються для створення баз даних і обробки інформації, придатні для роботи з давньою кириличною графікою, тим більше з урахуванням варіативності багатьох графем.

У процесі роботи з кириличними виданнями, що зберігаються у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ, ми, враховуючи напрацювання згаданих вище дослідників і свої практичні потреби, створили для внутрішнього користування правила передачі кириличного тексту при бібліографічному опрацюванні стародруків. Оскільки уніфікована передача назв кириличних видань за титулом є однією з актуальних проблем створення Державного реєстру книжкових пам'яток, ми пропонуємо до розгляду свій підхід до вирішення цього питання.

* Пещак М. М., Русанівський В. М. Правила видання пам'яток української мови XIV–XVIII ст. – К., 1961. – 84 с.; Страшко В. В. Правила передачі тексту кириличних документів XVI–XVIII ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового, науково-популярного типів (проект). – К., 1992. – 24 с.; Німчук В. В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції: Частина I. Проект. – К., 1995. – 54 с.; та ін.

Кисельов Роман Євгенович, н. с. відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ.

В основу пропонованих правил передачі тексту при описі кириличних видань покладено принцип заміни літер церковнослов'янської абетки з усіма її модифікаціями, які наявні в українських, білоруських та російських стародруках, засобами сучасної графіки української та російської мов. Для цього розроблено спрощений алфавіт, застосування якого дає можливість об'єднати в абетковому порядку описи видань кириличного та громадянського шрифтів, різних мов – церковнослов'янської, української, російської та ін.; відобразити ці видання в загальнобібліотечних та зведених каталогах, увівши відомості про такі видання в загальний інформаційно-бібліографічний потік.

Слід особливо наголосити, що запропонований принцип не передбачає відтворення оригінальної вимови тексту і враховує можливе фонетичне значення кириличних літер лише настільки, наскільки це дозволяє зробити обраний ступінь уніфікації.

Літери, відповідники яких є в українській або російській абетках, подаються в осучасненій графіці.

Графема, що відсутні в українській та російській абетках, замінені найближчими до них літерами згідно з фонетичним значенням, традиціями еволюційного розвитку графіки тощо.

Винятком є літера ѣ («ять»), яка не входить до складу жодної з названих абеток, але зберігається через широкий діапазон її можливого звукового значення ([i], [ji], [и], [e], [je], [ja]) та, відповідно, велику ймовірність різночитань. Заміна літери ѣ будь-якою сучасною літерою, враховуючи те, що стародруки для опису містять текст різними мовами і походять з територій різних народів, неминуче призведе до викривлення змісту. Застосувати територіальний принцип заміни ѣ також не можна, тому що, по-перше, автори і видавці не завжди були носіями мов чи діалектів територій, на яких видавалися книги, і, по-друге, різночитання ѣ характеризує також діалекти однієї і тієї ж мови. Причиною збереження ѣ є також його часте вживання на

місці інших літер, що сприймалися як фонетично тотожні.

Звичайно, те, що сказано про «ять», може стосуватися і деяких інших літер кириличної абетки. Проте досвід видання каталогів кириличних видань показує, що саме літерою ѣ не можна поступитися заради спрощення та уніфікації, бо це обов'язково викликає появу в тексті курйозних слів та незрозумілих місць.

Треба зазначити, що викладені нижче правила не враховують особливостей південнослов'янської та румунської кириличних графік, для яких мають бути розроблені окремі правила або доповнення до поданих тут правил.

I. Загальні правила передачі тексту

1. Текст передається засобами сучасної графіки української та російської мов зі збереженням окремих літер, яких немає в українській та російській абетках.

2. У випадку вживання скорочених написань в оригінальному тексті з використанням титла чи без нього слова і фрази розшифровуються, наявність скорочень ніяк не позначається. При цьому потрібно орієнтуватися на традиційне для певної мови певного періоду написання. При виникненні ускладнень у таких випадках необхідну уніфікацію повинен зробити той, хто займається зведенням описів. Винятком є скорочені написання шляхом усичення кінцевої частини слова: у таких випадках на місці скорочення ставиться крапка.

3. Виносні літери вносяться в рядок. Знаки ѣ «єрик» та ѣ «паєрик», що могли позначати літери ѣ та ѣ, пропускаються або, у випадках, де немає вірогідності різночитань, замінюються літерою ѣ, напр.: денѣ – день, але проситѣ – просит. Знаки ѣ та ѣ, яким відповідає сучасна літера й, замінюються літерою й. Можливі розбіжності, що можуть виникнути при цьому в описах, уніфікує той, хто займається зведенням описів.

4. Усі лігатури розшифровуються і їх наявність не вказується. Лігатура ѿ (от) в описі відтворюється буквосполученням от.

5. Написання в'яззю передаються за загальними правилами.

6. Великі й малі літери вживаються згідно з правилами сучасної орфографії мови видання, для церковнослов'янської мови – згідно з правилами сучасної української мови. Зокрема, з великої літери пишуться назви біблійних та літургійних книг (Новый Завѣт, Псалтир, Часослов, Ірмологіон тощо); власні імена (Ісус Христос, Дѣва Марія, Богородица тощо). У середині речення з великої літе-

ри пишеться перше слово другої назви твору: *Імнологія, си єсть Пѣснословіє*.

7. Кириличні літерні позначення чисел замінюються сучасними арабськими цифрами.

8. Орфографічні помилки не виправляються.

9. Наголоси та інші надрядкові знаки, окрім тих, що входять до складу сучасних графем і та й, не передаються. Це стосується і використання надрядкових знаків над літерами ѣ, и та іншими для вказівки на певне їхнє звукове значення: правил механічної заміни літер для таких випадків виробити неможливо як через нерегулярність вживання таких знаків, так і через їх велику варіативність.

10. Оригінальний поділ тексту на слова зберігається. Напр.: *Часослов, внемже чин часов церковных*.

11. Знак переносу при передачі тексту не використовується.

12. Знаки пунктуації використовуються за сучасними правилами.

II. Правила передачі літер

1. Для передачі кириличного тексту використовуються лише літери, вказані у поданій нижче схемі транслітерації. Якщо в оригінальному кириличному тексті використовуються окремі літери латинської або грецької (окрім тих літер, що увійшли до кириличного алфавіту) абеток, вони замінюються сучасними українськими літерами. Розбіжності, що можуть виникнути при цьому в описах, уніфікуються при зведенні описів. Це правило стосується і традиційних назв літургійних книг, написаних із застосуванням грецької графіки: кваліфікувати їх як грецькомовні фрагменти не можна через змішування грецьких і кириличних графем, що часто трапляються в таких випадках: *Λειτουργіаріон, Літургіаріон, Літоургіаріон* і т. п. Грецькі дифтонги *ει, αι* передаються буквосполученнями *ei, ai*. Латинська літера *g* замінюється літерою *г*.

2. Літера *г* вживається лише на місці відповідної літери в оригінальному тексті, незалежно від сучасного її вживання. У разі передачі проривного звука [g] буквосполученням *кг* це буквосполучення зберігається.

3. Літери *є, е* «е вузьке», *е* «е широке» та *ю* «е широке йотоване» розрізняються і передаються вказаними в таблиці сучасними літерами. При написанні тексту лише великими літерами, що робить неможливим графічне розрізнення «е вузького» та «е широкого», ідентифікація цих графем здійснюється відповідно до тогочасної традиційної орфографії: на початку слова та після голосної вживається *е* («е широке»), у решті випадків – *є* («е вузьке»).

У словах заголовків, написаних великими літерами, зустрічаються назви грецького, латинського та давньоєврейського походження. За граматику Мелетія Смотрицького (1619), «е» в таких випадках вимовляється, як і в українських словах після приголосних, тобто без йотації, тому при передачі пишемо е, наприклад: **ЄВАНГЕЛІЄ** – Евангеліє, **ЄВХОЛОГІОН** – Евхологійон.

4. Літера і «і десятиричне», що позначала звук у наголошеній позиції, звичайно мала вигляд і́, у ненаголошеній позиції – і́. В обох випадках ми передаємо її сучасною літерою і.

5. Літери **Ѹ**, **ѹ** «зіло» та **Ѻ**, **ѻ** «земля» в усіх варіантах їх написання передаються сучасною літерою з.

6. Про передачу літер н та њ див. п. 9 розділу I.

7. При передачі звука [y] в оригінальному тексті за допомогою однієї літери (Ѹ, ѹ), лігатури чи диграфа **ѻѸ** в описі використовуємо літеру у.

8. Літера **Ѡ** «омега» замінюється на о.

9. Лігатура **ѠѸ** передається буквосполученням от.

10. Літера **Ѹ** у давньому і новішому варіантах написання (**Ѹ**, **ѹ**) передається сучасною літерою щ.

11. Літера **Ѹ** «єр» у кінці слів опускається. В інших позиціях ця літера зберігається: **сѸбраніє** – сьбраніє.

12. Літера **Ѹ** зберігається.

13. Літери **Ѹ** «юс малий» та **Ѹ** «юс малий йотований» замінюються на я.

14. Літера **Ѹ** «юс великий» замінюється на у.

15. Літера **Ѹ** «юс великий йотований» замінюється на ю.

16. Літера **Ѹ** «ксі» замінюється буквосполученням кс.

17. Літера **Ѹ** «псі» замінюється буквосполученням пс.

18. Літера **Ѹ** «фіта» замінюється літерами ф, т, х, п відповідно до сучасного засвоєння слів українською або, для російських стародруків, російською мовою. Можливі розбіжності в передачі уніфікуються при зведенні описів.

19. Літера **Ѹ** «іжиця» замінюється літерами и або в відповідно до сучасного написання слів: **мѸро** – миро, **ПавѸлъ** – Павел. Ця ж літера з надрядковою позначкою для передачі звука [j] – **Ѹ**, замінюється сучасною літерою й.

а – а	н – н	Ѡ – Ѡ	ю – ю
в – в	ѡ – ѡ	Ѹ – Ѹ	Ѹ, Ѹ – Ѹ
в – в	к – к	Ѡ – Ѡ	Ѹ – Ѹ
г – г	л – л	Ѡ – Ѡ	Ѹ – Ѹ
г – г	м – м	Ѹ, Ѹ – Ѹ	Ѹ – Ѹ
д – д	н, Ѹ – н	Ѹ – Ѹ	Ѹ – Ѹ
є, є – є	о – о	Ѹ, Ѹ – Ѹ	Ѹ – Ѹ
є – є	п – п	Ѹ – Ѹ	Ѹ – кс
ж – ж	р – р	Ѹ – Ѹ	Ѹ – пс
Ѹ, Ѹ – з	с – с	Ѹ, Ѹ – Ѹ	Ѹ – ф, т, х, п
Ѹ, Ѹ – з	т – т	Ѹ – Ѹ	Ѹ – и, в
Ѹ, Ѹ – і	Ѹ, Ѹ, Ѹ – у	Ѹ – Ѹ	

III. Розташування транслітерованого тексту за абеткою

1. Основою для абеткового розташування транслітерованих назв є українська абетка. Літери **Ѹ**, **Ѹ**, **Ѹ**, яких немає в українській абетці, додаються після певних літер української абетки або умовно прирівнюються до них.

2. Літера **Ѹ** додається після літери и, що виправдано, зокрема, орфографією українських стародруків, де літери **Ѹ** та и часто плуталися або вільно варіювалися, позначаючи один і той самий звук.

3. Літера **Ѹ** додається після літери і. Таке положення в абетці має умовний характер і не вказує на звукове значення цієї літери. Але оскільки на українському ґрунті **Ѹ** вимовлявся переважно як [і], це місце в абетці буде найбільш адекватним.

4. Літера **Ѹ**, вжита на місці сучасної літери о, прирівнюється в абетці до літери о, напр.: **сѸбраніє**. У решті випадків літера **Ѹ** при абетковому розташуванні не враховується. При цьому вона завжди зберігається в написанні, якщо не стоїть у кінці слова.

Абетка для транслітерованих назв

Аа, Бб, Вв, Гг, Гг, Дд, Ее, Ее, Жж, Зз, Ии, Ыы, Іі, **ѸѸ**, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо = Ѹ, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, Ъ, Юю, Яя

Схема
для транслітерації грецьких літер,
що можуть зустрітися в кириличному тексті

Αα – а	Ηη – и	Νν – н	Ττ – т
Ββ – б	Θθ – ф, т, х, п	Ξξ – кс	Υυ – и, в
Γγ – г	Ιι – і	Οο – о	Φφ – ф
Δδ – д	Κκ – к	Ππ – п	Χχ – х
Εε – е	Λλ – л	Ρρ – р	Ψψ – пс
Ζζ – з	Μμ – м	Σσς – с	Ωω – о

Співпраця Галузевого архіву СБУ з Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського

19 березня 2004 року в урочистій обстановці у приміщенні конференц-залу Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Служба безпеки України передала у фонд НБУВ 800 підшивок газет і 3,5 тис. журналів та брошур, які друкувалися в Австрії, Аргентині, Австралії, Бельгії, Бразилії, Канаді, Німеччині та інших країнах, де проживає українська діаспора. Серед видань: «Українець», «Український робітник», «Літературна Україна», «Українське життя», «Рада», «Праця».

Галузевий державний архів СБУ провів роботу з тематичної розробки фондів своєї установи і відібрав періодичну та публіцистичну літературу, яка в 40–80-х роках минулого століття видавалася українською еміграцією та потрапила до підрозділів держбезпеки України.

Указаний масив літератури може являти певну цінність при проведенні історичних і наукових досліджень, однак його подальше зберігання не передбачено нормативно-правовими документами СБУ. Було прийнято рішення про його передачу в НБУВ. Це відповідало Указу Президії Верховної Ради України № 1525-ХІІ від 9 вересня 1991 р. «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки» і продовжило процес, розпочатий в 1992 р.

Передачу було приурочено до ювілею Державного архіву Служби безпеки України в контексті політики доступності документів широкому читачьому загалу. Цей архів створено десять років тому згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 206. Підґрунтям фонду Держархіву СБУ є документи, що утворилися в процесі службової діяльності органів держбезпеки УРСР та сучасних органів безпеки України. Ядром фонду є документи, що являють собою науково-історичну та суспільну цінність. Це – матеріали з проблем націо-

нальної безпеки, політичних партій, часів Української революції 1918–1921 рр., припинені кримінальні справи на безпідставно репресованих та реабілітованих видатних діячів української державності, науки та культури, оригінальні документи антирадянського руху опору ОУН–УПА в 1940–1959-х роках тощо. Співробітники архіву, більшість з яких професійні історики, журналісти, архівісти, беруть плідну та активну участь у науково-економічній діяльності, підготували та видали такі книги, як: «Польское подполье. 1939–1941», «Последний адрес», «Из истории специальных служб Украины» та ін. Крім того, в СБУ працює спеціальний підрозділ, який видає періодичне видання, де друкуються матеріали Галузевого архіву. Проходить стадію реєстрації науковий журнал «Державна безпека України».

В акції передачі літератури Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського взяли участь начальник Галузевого державного архіву СБУ України С. М. Богунов, генеральний директор НБУВ, академік НАН України О. С. Онищенко, який щиро подякував за поповнення фондів НБУВ, за шляхетне розуміння потреб книгозбірні й висловив сподівання на подальшу творчу співпрацю.

Перед присутніми виступили також завідділу національної бібліографії НБУВ, д-р іст. наук, професор В. Ю. Омельчук; завідділу газетних фондів Т. О. Борисенко; завідділу зарубіжної україніки Л. О. Дегтяренко.

У прес-конференції, яку було проведено після передачі СБУ літератури в дар Бібліотеці, взяли участь численні представники засобів масової інформації.

*Інформаційна служба
Культурно-просвітницького центру НБУВ*